

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ЧАБАНЕНКО МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 349.42 (477)

**СИСТЕМА АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ**

12.00.06 – земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант –

доктор юридичних наук, професор **Статівка Анатолій Миколайович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри земельного та аграрного права, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Єрмоленко Володимир Михайлович**, Національний університет біоресурсів і природокористування України, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В.З. Янчука;

доктор юридичних наук, професор **Кулинич Павло Федотович**, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, завідувач відділу проблем земельного та аграрного права;

доктор юридичних наук, професор **Мірошніченко Анатолій Миколайович**, член Вищої ради юстиції України.

Захист відбудеться 25 квітня 2016 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70).

Автореферат розіслано 22 березня 2016 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

В. Ю. Уркевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Система аграрного права є органічною складовою і водночас специфічним складником системи права України. Соціально-економічні й політичні зміни в країні, здійснювана аграрна реформа безпосередньо впливають на стан правового регулювання відносин у сфері сільського господарства. Суттєві перетворення в організації аграрного виробництва, стрімкий розвиток аграрного законодавства, підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом зумовлюють необхідність наукового аналізу теоретичних основ аграрно-правового регулювання.

Розроблення проблем системи сучасного аграрного права України є своєчасним з огляду на дві обставини. По-перше, у вітчизняній аграрно-правовій науці досі немає спеціальних монографічних досліджень, присвячених комплексному вивченню системно-структурних питань аграрно-правової галузі. По-друге, в період становлення ринкових відносин сформувався принципово новий тип аграрно-правового регулювання. Аграрне право як галузь права зазнало кардинальних змін, які стали віддзеркаленням соціально-економічних трансформацій, що відбуваються. У межах галузі аграрного права фактично сформувалися нові правові спільності, що потребують наукового аналізу та обґрунтування.

До того ж за останні десятиріччя накопичено чималий теоретичний матеріал і практичний досвід правового регулювання аграрних відносин, що потребує узагальнення в межах поглибленого наукового дослідження комплексу системно-структурних питань галузі аграрного права.

Викладене зумовлює нагальну необхідність ґрунтовного вивчення проблем системи сучасного аграрного права України, що свідчить про актуальність теми дисертації.

Науково-теоретичним підґрунтям цієї роботи послужили наукові концепції представників загальнотеоретичних юридичних наук, зокрема: С. С. Алексєєва, М. І. Козюбри, П. О. Недбайла, П. М. Рабіновича, В. М. Селіванова, Є. О. Харитонова та ін. При підготовці дисертації вивчено й проаналізовано роботи представників радянської науки колгоспного, сільськогосподарського та земельного права: З. С. Беляєвої, Ц. В. Бичкової, Ю. О. Вовка, П. Д. Індиченка, М. Д. Казанцева, І. В. Павлова, І. Ф. Панкратова, Ф. М. Раянова, І. О. Середи, Г. В. Чубукова, В. С. Шелестова та ін. Опрацювання проблем дисертації було б неможливим без використання

монографічних праць представників науки аграрного, земельного та екологічного права (як вітчизняних, так і зарубіжних), а саме: В. І. Андрейцева, Н. О. Багай, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкової, Г. Ю. Бистрова, С. І. Бугери, М. Я. Ващишин, Б. О. Вороніна, Я. З. Гаєцької-Колотило, О. В. Гафурової, А. П. Гетьмана, В. К. Гуревського, І. А. Дмитренка, В. М. Єрмоленка, В. П. Жущмана, О. І. Заєць, А. М. Земко, І. І. Каракаша, М. І. Козиря, Т. О. Коваленко, С. М. Кравченко, М. В. Краснової, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, Н. Р. Малишевої, С. І. Марченко, М. А. Мацька, І. М. Миронця, А. М. Мірошниченка, В. Л. Мунтяна, В. П. Нагребельного, В. В. Носіка, О. М. Пашенка, О. О. Погрібного, В. К. Попова, О. А. Поліводського, В. І. Семчика, В. Д. Сидор, В. П. Станіславського, А. М. Статівки, Н. І. Титової, О. М. Туєвої, В. Ю. Уркевича, В. І. Федоровича, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги, В. З. Янчука та ін.

Нормативну базу дослідження склало законодавство України, норми якого регулюють суспільні аграрні відносини, законодавство зарубіжних країн (ЄС, Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Казахстан), практика застосування чинного законодавства з регламентації аграрних відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Проблеми системи аграрного права, що становлять предмет дослідження, відповідають плану науково-дослідницької роботи кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Правове забезпечення реалізації політики держави на пріоритетних напрямках економічного розвитку та у сфері екологічної безпеки» (державна реєстрація за № 0111U000962). Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 21.12.2012 р.).

Мета й завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розроблення концепції системи сучасного аграрного права України, з'ясування місця цієї галузі права у системі українського права, формулювання наукових висновків і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства стосовно сільського господарства. Відповідно до поставленої мети визначено основні завдання дослідження:

- визначити методологічні підходи до вивчення системи сучасного аграрного права;
- охарактеризувати історико-правові аспекти становлення та розвитку системи аграрного права;
- сформулювати поняття і визначити структуру системи

аграрного права;

- окреслити предмет сучасного аграрного права;
- висвітлити особливості методів правового регулювання аграрних відносин;
- розкрити систему принципів аграрного права;
- охарактеризувати аграрно-правову норму як елемент системи аграрного права;
- визначити сутність аграрно-правових інститутів як складників системи аграрного права;
- обґрунтувати існування підгалузей у системі аграрного права;
- охарактеризувати аграрне право як самостійну галузь права;
- охарактеризувати системоутворюючі категорії в аграрному праві;
- з'ясувати співвідношення системи аграрного права та системи аграрного законодавства;
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України в досліджуваній сфері.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини у сфері становлення та розвитку системи аграрного права України.

Предметом дослідження є методологічні засади становлення та розвитку системи аграрного права України.

Методи дослідження. Для досягнення зазначеної мети й вирішення поставлених завдань використовувалися загальнонаукові і спеціально-наукові методи пізнання: матеріалістичної діалектики, аналізу та синтезу, історико-правовий, формально-логічний, системно-структурний, порівняльно-правовий, формально-юридичний.

Загальнонауковий діалектичний метод став методологічним підґрунтям всієї роботи, що дало змогу розглянути систему аграрного права України у взаємозв'язку з іншими правовими явищами, а відповідний нормативно-правовий масив у динаміці його розвитку. Метод аналізу покладено в основу вивчення наукової доктрини аграрного права щодо системи цієї галузі права. Метод синтезу використовувався у процесі обґрунтування висновку про юридичну природу аграрного права України як самостійної галузі права. За допомогою історико-правового методу досліджено становлення та хронологічний розвиток системи аграрного права України. Формально-логічний метод дозволив сформулювати низку правових конструкцій, зокрема таких, як: «структура галузі аграрного права», «система аграрного права», «принципи аграрного права», «аграрно-правова норма», «аграрно-правовий інститут», «підгалузь аграрного права»,

«аграрне право», «аграрне законодавство», «сільськогосподарська діяльність» тощо, навести їх ознаки. Порівняльно-правовий застосовувався для співставлення окремих положень аграрного законодавства України з законодавством зарубіжних держав (ЄС, Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Казахстан) у сфері правової регламентації аграрних відносин. Оперування системно-структурним методом сприяло проведенню класифікації відносин, що становлять предмет правового регулювання аграрного права, аграрно-правових норм, аграрно-правових інститутів. Формально-юридичний метод обрано для встановлення змісту окремих приписів аграрного законодавства, зокрема, для обґрунтування змішаного методу правового регулювання аграрних відносин шляхом вивчення відповідних норм-приписів, норм-заборон та рекомендаційних норм, характеристики змісту таких підгалузей аграрного законодавства, як законодавство про продовольчу безпеку та про соціальний розвиток села.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою в юридичній доктрині України науковою працею, в якій розроблено концепцію системи сучасного аграрного права України, що передбачає існування в його складі таких підгалузей, як право продовольчої безпеки та право соціального розвитку села; з'ясовано місце цієї галузі права у системі права України. На підставі системного аналізу чинного законодавства обґрунтовано наукові положення і розроблено пропозиції з удосконалення нормативно-правової бази у досліджуваній сфері суспільних відносин, що зумовлюють їх новизну й виносяться на захист.

Уперше:

– доведено, що методологія аграрного права як конкретної правової науки є певним синтетичним знанням, яке є опосередковуючою ланкою між філософією, теорією права, а також окремим аспектом філософії права, що полягає в гносеологічному аналізі основ аграрно-правової теорії, якою є система аграрного права;

– обґрунтовано, що у системі галузі аграрного права України не можна виділяти так звану спеціальну частину, оскільки відносини щодо аграрного права зарубіжних країн, правової регламентації земельних і аграрних реформ у цих країнах, аграрного законодавства й аграрного права Європейського Союзу перебувають за межами правового регулювання аграрного права України;

– виокремлено такі риси системи аграрного права: а) через триваючий характер аграрної реформи ця система має незавершений, нестаточний характер і продовжує бурхливо розвиватися; б) вона

детермінована об'єктивними суспільними відносинами щодо виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки й реалізації, а також відносинами із забезпечення продовольчої безпеки і соціального розвитку села; в) складається з неоднакових за змістом і обсягом структурних елементів, що логічно об'єднані за функціональною спрямованістю – аграрно-правових норм, аграрно-правових інститутів (з відповідними субінститутами), підгалузей аграрного права; г) органічно поєднується з системою аграрного законодавства, з системою науки аграрного права та навчальною дисципліною аграрного права; д) взаємодіє з іншими галузями національної системи права;

– доведено, що правові норми ідентифікуються як аграрно-правові за ознакою регулювання ними відносин, що належать до предмета аграрного права, тобто ці норми покликані врегульовувати аграрні відносини й відносини, тісно пов'язані з ними, – відносини із забезпечення продовольчої безпеки й відносини з соціального розвитку села;

– виділено такі особливості аграрно-правових норм: а) спеціальний характер більшості аграрно-правових норм, який проявляється в тому, що ці норми співвідносяться із нормами інших галузей права як спеціальні та загальні відповідно; б) зумовленість змісту аграрно-правових норм, з одного боку, закономірностями аграрного виробництва (що впливає на їх відносну стабільність), а з іншого – державною політикою в аграрній сфері (що, навпаки, зумовлює їх динамізм); в) питома вага тимчасових та кон'юнктурно зумовлених аграрно-правових норм; г) переважання аграрно-правових норм яскраво вираженого регулятивного характеру за практично повної відсутності охоронних норм; д) досить помірна кількість аграрно-правових процедурних норм викликана недостатньою розвиненістю аграрного законодавства й необхідністю його подальшого вдосконалення у сфері процедурної діяльності;

– доведено, що підгалуззю аграрного права слід вважати сукупність (систему) аграрно-правових інститутів, що регулюють певний вид суспільних відносин, які входять до предмета правового регулювання аграрного права;

– зроблено висновок, що для підгалузей аграрного права – права продовольчої безпеки й права соціального розвитку села – характерним є наявність власного предмета правового регулювання в межах предмета правового регулювання аграрного права, входження до їх складу певної кількості правових інститутів, наявність специфічних правових принципів й законодавча відокремленість у межах аграрного

законодавства;

– обґрунтовано доцільність впровадження у вітчизняний науковий обіг терміна «аграрність», що означає діяльність з використанням біологічного кругообігу об'єктів рослинництва й тваринництва.

Удосконалено визначення таких понять:

– «структура галузі аграрного права» – шляхом вказівки на певне розташування її елементів, з огляду на що нею запропоновано вважати науково обґрунтоване, логічно-последовне розміщення аграрно-правових норм, аграрно-правових інститутів (з відповідними субінститутами), підгалузей аграрного права, що спрямовані на регулювання аграрних відносин;

– «система аграрного права» – окреслено її сутність та системні зв'язки, у результаті така система розглядається як цілісний комплекс відмежованих, разом із тим компліментарних аграрно-правових норм, який складає особливу єдність та є одночасно елементом системи більш високого порядку – системи права України;

– «принципи аграрного права» – шляхом уточнення форми їх закріплення, з урахуванням чого принципи розуміються основоположні, вихідні засади (як нормативно закріплені у нормах аграрного права, так і виражені в інших його джерелах), що визначають характер і напрямки правового регулювання суспільних аграрних відносин;

– «аграрно-правова норма» – окреслено коло суспільних відносин, на яке така норма поширює свою дію, у результаті вона розглядається як встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, що є регулятором суспільних аграрних відносин, визначає права й покладає обов'язки на суб'єктів аграрного права;

– «аграрне право» – шляхом вказівки на самостійність цієї галузі права та уточнення кола суспільних відносин, що становлять її предмет, з огляду на що аграрне право визначається як самостійна інтегрована і спеціалізована галузь права, що являє собою сукупність правових норм, спрямованих на регулювання суспільних аграрних та тісно пов'язаних з ними відносин, – відносин із забезпечення продовольчої безпеки й відносин з соціального розвитку села;

– «сільськогосподарська діяльність» – у результаті уточнення її об'єктів вона розглядається як діяльність з виробництва (вирощування) продукції сільського, рибного та лісового господарства, що здійснюється з використанням біологічного кругообігу об'єктів рослинництва й тваринництва, а також з переробки такої продукції самим виробником та її реалізації;

– «сільськогосподарська продукція» – для конструювання визначення застосовано широкий підхід, у результаті нею запропоновано визнавати нормативно визначений перелік продукції сільського, рибного та лісового господарства, а також продуктів її первинної переробки;

– «сільськогосподарське підприємство» – до визначення запропоновано включення чіткого кількісного критерію сільськогосподарської діяльності, відтак таким підприємством є юридична особа, що здійснює сільськогосподарську діяльність, тобто виробництво (виращування) сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, від якої отримується не менше ніж 50% прибутку.

Отримали подальший розвиток науково-теоретичні ідеї, положення, висновки й рекомендації щодо:

– додаткової аргументації висновку, що оскільки на сьогодні загальновизнаним є уявлення про комплексність і системність методологічного знання, то методологія науки аграрного права повинна виходити з загальнонаукового феномену, який поєднує всю сукупність як принципів, так і методів пізнання, а саме: світогляд; філософські методи пізнання і вчення про них; загальнонаукові поняття і методи; аграрно-правові наукові поняття і методи, – як конкретної правової науки. Усе це дає підстави говорити про методологію аграрного права в широкому розумінні як про комплекс методологічних проблем аграрного права і віднести до неї: а) методологію пізнання аграрного права (із з'ясуванням при цьому питання системоутворюючих категорій в аграрному праві, предмета, методів, принципів, системи аграрного права); б) методологію аграрно-правової практики (у якій доцільно виділяти як методологію правотворчості, так і методологію правозастосування);

– можливості виділення кількох періодів генезису аграрного права та законодавства України (виникнення і розвиток кріпосного права; становлення селянського законодавства; колгоспного права; розвиток комплексної галузі сільськогосподарського права; сучасний період розвитку аграрного права) та висновку, що саме у період розвитку колгоспного права вперше було сформовано певну систему цієї галузі права; комплексна галузь сільськогосподарського права теж мала доволі розгалужену систему, оскільки поділялася на загальну та особливу частини;

– існування в аграрному праві процедурних відносин (виникають при паюванні земель та майна сільськогосподарських

підприємств, при реалізації права на земельну частку (пай) та майнові паї, при виділенні земельних ділянок у натурі (на місцевості), при заснуванні та державній реєстрації сільськогосподарських підприємств та ін.), що теж входять до предмета його правового регулювання;

– перспектив розвитку предмета правового регулювання аграрного права шляхом включення до нього відносин: агромаркетингових, з диверсифікації сільських територій, у сфері сільськогосподарської інфраструктури, а також тих, що виникають у зв'язку з набуттям членства України в СОТ та зі вступом у майбутньому до ЄС;

– обмеження кола сучасних галузевих аграрно-правових принципів такими принципами: пріоритетності розвитку сільського господарства серед інших галузей економіки; забезпечення продовольчої безпеки; пріоритетності розвитку соціальної сфери села; екологізації аграрного виробництва;

– можливості виділення за субординацією в правовому регулюванні аграрних відносин як матеріальних, так і процедурних аграрно-правових норм, з наведенням таких ознак останніх: а) встановлені для легального застосування матеріальних аграрно-правових норм; б) містять комплекс юридичних дій та актів, що вчиняються та приймаються суб'єктами відповідної компетенції; в) мають часову характеристику; г) ними визначаються стадії діяльності уповноважених суб'єктів та пов'язаних з ними інших суб'єктів права, послідовність учинення юридичних дій та їх зв'язок;

– безпідставності виділення інститутів галузі аграрного законодавства, оскільки її структура складається з нормативно-правових актів (різних видів та юридичної сили) та підгалузей законодавства, якими, зокрема, виступають законодавство про продовольчу безпеку й законодавство про соціальний розвиток села;

– віднесення до основних правових інститутів сучасного аграрного права України таких галузевих і міжгалузевих комплексних інститутів: 1) забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства України; 2) правового статусу суб'єктів аграрного права; 3) правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств; 4) державного регулювання сільського господарства; 5) виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників; 6) трудових відносин у сільському господарстві; 7) охорони довкілля у сільському господарстві; 8) відповідальності за порушення у сфері аграрних правовідносин;

– включення до загальної частини аграрного права правових

інститутів забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства України, загального правового статусу суб'єктів аграрного права, загального правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств, державного регулювання сільського господарства, охорони довкілля у сільському господарстві (адже вони містять правові норми загального характеру, визначають загальні засади функціонування відповідних видів аграрних відносин), а до особливої частини – правового статусу різних видів суб'єктів аграрного права, правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств різних видів, виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, регулювання трудових відносин у сільському господарстві, відповідальності за порушення у сфері аграрних правовідносин, норми яких відображають і враховують відмінності, що виникають при реалізації різних видів діяльності суб'єктами аграрного права;

– виділення таких ознак галузі аграрного права: а) системних (її державно-владний характер, нормативність і властивість офіційно-владного регулятора суспільних відносин); б) матеріальної (наявність власного предмета правового регулювання); в) юридичних (власний метод правового регулювання та спеціальні галузеві, аграрно-правові принципи);

– потреби кодифікації аграрного законодавства шляхом прийняття в майбутньому Аграрного кодексу України із закріпленням у його загальній частині галузевих аграрно-правових принципів, а також таких основних аграрно-правових категорій, як: «сільськогосподарська діяльність», «сільськогосподарська продукція», «сільськогосподарський товаровиробник», «сільськогосподарське підприємство», а в особливій частині – розділів, що міститимуть правові норми щодо продовольчої безпеки України та соціального розвитку села.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційній роботі висновки, положення, пропозиції і рекомендації є певним внеском у теорію аграрного права й можуть бути використані для вдосконалення аграрного законодавства України. Вони знайдуть застосування:

– у науково-дослідницькій сфері – у процесі подальшого вивчення проблем системи аграрного права України;

– у правотворчості – при опрацюванні проєктів нормативно-правових актів, проведенні систематизації аграрного законодавства, а також для забезпечення ефективної реалізації норм аграрного права;

– у навчальному процесі вищих юридичних закладів освіти – для

підготовки навчальних програм, відповідних спецкурсів, при написанні підручників і навчальних посібників з курсу «Аграрне право», у викладанні названої навчальної дисципліни.

Апробація результатів дисертації. Положення, пропозиції й висновки, що містяться в дисертаційній роботі, обговорювались і були схвалені на засіданнях кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Наукові висновки й рекомендації з проблем становлення та розвитку системи аграрного права України відображені у монографії, наукових статтях і тезах наукових доповідей та повідомлень дисертанта, а також використовувалися ним при читанні лекцій та проведенні практичних занять з навчальної дисципліни «Аграрне право» для студентів Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Окремі положення і пропозиції дисертації доповідалися на міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, круглих столах: «Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна» (м. Київ, 25 травня 2012 р.), «Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права» (м. Київ, 19 жовтня 2012 р.), «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні» (м. Дніпропетровськ, 26 жовтня 2012 р.), «Проблеми трудового права та проходження служби в органах внутрішніх справ» (м. Дніпропетровськ, 28 лютого 2013 р.), «Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права» (м. Харків, 24 травня 2013 р.), «Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки» (м. Дніпропетровськ, 19-20 вересня 2013 р.), «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в умовах євроінтеграції» (м. Дніпропетровськ, 15 листопада 2013 р.), «Роль науки в формуванні громадянського суспільства та правової держави» (м. Харків, 22-23 листопада 2013 р.), «Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права» (м. Харків, 6 грудня 2013 р.), «Тенденції розвитку приватноправових відносин у сучасних умовах» (м. Дніпропетровськ, 18 квітня 2014 р.), «Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства» (м. Суми, 5-7 червня 2014 р.), «Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі» (м. Харків, 13 червня 2014 р.), «Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права = Práva a slobody človeka a občana: mechanismus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva» (Словаччина, м. Братислава, 19-20 вересня 2014 р.), «Проблеми

інтеграції та диференціації в екологічному праві» (м. Дніпропетровськ, 25 вересня 2014 р.), «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні» (м. Дніпропетровськ, 31 жовтня 2014 р.), «Проблеми застосування Цивільного та Господарського кодексів України» (м. Дніпропетровськ, 21 листопада 2014 р.), «Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти» (м. Харків, 5 грудня 2014 р.), «Особенности адаптации законодательства Молдовы и Украины к законодательству Европейского Союза» (Молдова, м. Кишинів, 27-28 березня 2015 р.), «Тенденції розвитку приватно-правових відносин в сучасних умовах» (м. Дніпропетровськ, 8 квітня 2015 р.), «Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права» (м. Київ, 22-23 травня 2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні висновки, положення й результати дисертації знайшли відображення в одноосібній монографії та 27 наукових статтях, з яких 21 опублікована у наукових фахових періодичних виданнях України, 6 статей – у зарубіжних, а також у тезах 19 доповідей та наукових повідомлень на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена предметом, метою і завданнями дослідження, логікою і послідовністю розкриття теми й викладення його результатів. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, що об'єднують 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 437 сторінок, з яких основний текст – 363 сторінки. Список використаних джерел налічує 631 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми дисертації, визначаються мета й завдання дослідження, стан наукового опрацювання проблеми; характеризуються об'єкт, предмет і методи дослідження; розкриваються отримані внаслідок наукових пошуків основні результати дослідження, їх наукова новизна, теоретичне і практичне значення, наводиться інформація про форми їх апробації.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні аспекти становлення та розвитку системи аграрного права України» складається з трьох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Методологічні підходи до вивчення системи аграрного права»* зазначається, що в Україні від початку 90-х років

минулого століття і досі йдуть глибокі політичні, економічні й соціальні трансформації. Приведення правової науки у відповідність із соціальними реаліями потребує передусім її методологічного «переозброєння», яке можливе, головним чином, шляхом звільнення її від колишньої адміністративно-командної заідеологізованості, демонополізації методологічних підходів, плюралізації використовуваних методів дослідження.

Головна мета науки аграрного права – встановлення істини на підставі практики, як її визначального критерію, для перетворення існуючої дійсності, що охоплюється аграрною сферою. Наука аграрного права виробляє і простежує, які категорії використовують у досліджуваній нею сфері суспільних відносин.

Аграрне право, як і будь-яка наука, має методологічне навантаження тим більше й тим ефективніше, чим вищий її теоретичний рівень. Її не можна розглядати лише як зібрання готових істин, канонів чи догм. Вона є «живою» наукою, що постійно знаходиться в перманентному розвитку й пошуках. Оновлюючи і розвиваючи методологію, наука аграрного права виконує своє основне завдання – служити орієнтиром для правової практики. Методологія як пізнавальний процес аграрно-правової науки являє собою систему світоглядних принципів, керівну ідею логічних прийомів і засобів, що виявляють себе в процесі дослідження аграрного права, а також обґрунтування такої ідеї.

Можна говорити про методологію аграрного права в широкому розумінні як про комплекс методологічних проблем аграрного права і віднести до неї: а) методологію пізнання аграрного права, при цьому з'ясувавши питання щодо системоутворюючих категорій в аграрному праві, предмет, метод, принципи, систему останнього; б) методологію аграрно-правової практики, з виділенням методології правотворчості й методології правозастосування.

Доведено, що в рамках методології пізнання системи аграрного права слід використовувати загальнофілософські, загальнонаукові, конкретно-наукові (аграрно-правові) й спеціально-юридичні методи пізнання. Останні становлять собою систему властивих для науки аграрного права методів пізнання, таких як: догматичний, порівняльно-правовий, нормативно-аналітичний та ін. До того ж при вивченні системи аграрного права як об'єкта методології аграрно-правової науки використовується методологічний принцип об'єктивності, принципи єдності історичного та логічного, сутнісного аналізу, системного, термінологічного, історичного (хронологічного) підходу. Функціями

методології аграрно-правової науки як пізнавального процесу є: пізнавальна, евристична, констатаційна, інтерпретаційна, прогностична, описова й прикладна.

Звідси методологію аграрного права запропоновано розглядати як певне синтетичне знання, яке є опосередковуючою ланкою між загальною філософією, теорією права і окремим аспектом філософії права, що полягає в гносеологічному аналізі основ аграрно-правової теорії (науки), якою є система аграрного права.

Підрозділ 1.2 «Історико-правові аспекти становлення та розвитку системи аграрного права» присвячено періодизації генезису аграрного права в Україні, при опрацюванні якої було задіяно такий важливий складник методології пізнання системи аграрного права, як історико-правовий метод.

Зазначено, що першим періодом генезису системи аграрного права є виникнення і розвиток кріпосного права (кінець XVI ст. – 1861 р.). А початковим етапом становлення селянського законодавства в Україні слід вважати селянську реформу 1861 р. у Російській імперії, тривав цей етап до жовтня 1917 р.

Період колгоспного права (жовтень 1917 р. – початок 1970-х рр.) розпочався проголошенням Декрету про землю і подальшим прийняттям нормативних актів, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері розвитку колективних форм господарювання на селі. Саме з розвитком колгоспної форми сільськогосподарської діяльності поступово накопичувався значний масив нормативного матеріалу щодо регулювання відповідних суспільних відносин, з огляду на це можна твердити і про формування певної системи галузі колгоспного права. Кріпосне та селянське законодавство, що існувало раніше, не містило достатньо правових приписів для формування певної кількості правових інститутів та об'єднання їх у систему галузі права.

У наступні роки інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, його концентрація і спеціалізація на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції докорінно змінили структуру сільського господарства, що значно прискорило процес формування нової комплексної галузі сільськогосподарського права (початок 1970-х рр. – середина 1990-х рр.), яке також мало свою доволі розгалужену систему.

На початку 90-х років минулого століття сталася остання трансформація сільськогосподарського права у аграрне право. Нинішній період розвитку галузі аграрного права в його сучасному вигляді триває й досі.

Становлення системи сучасного національного аграрного права розпочалося з прийняттям Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р., а в подальші роки спостерігався бурхливий розвиток національного аграрного законодавства.

Отже, сучасна система аграрного права почала створюватися після проголошення незалежності України. Істотний вплив на неї спричинила здійснювана в країні від початку 1990-х років аграрна реформа. Розвиток цієї системи продовжуватиметься й надалі, адже перед Україною постали нові завдання у контексті вдосконалення правового регулювання аграрних відносин у зв'язку з набуттям членства в СОТ й необхідністю адаптації вітчизняного аграрного законодавства до приписів законодавства ЄС щодо виробництва окремих видів аграрної продукції на виконання укладеної Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

У *підрозділі 1.3 «Поняття і структура системи аграрного права»* доведено, що системою права є цілісний комплекс відмежованих, але взаємопов'язаних і взаємодіючих одна з одною правових норм, який утворює особливу єдність та є одночасно елементом системи більш високого порядку. Ця категорія була сконструйована за допомогою руху дослідницької думки від «загального» (поняття «система») до «конкретного» (поняття «система права»), тобто з використанням методу дедукції, що входить до методології пізнання системи сучасного аграрного права України.

Дисертант заперечує можливість конституювати систему аграрного права тільки через аграрно-правові інститути, норми яких регулюють ті чи інші види аграрних відносин. Адже вказівка на аграрно-правові інститути свідчить про внутрішню будову цієї галузі права, про її вертикальну структуру, до якої входять аграрно-правові норми, що у свою чергу утворюють відповідні аграрно-правові інститути (з їх субінститутами), поєднання яких існують у виді підгалузей аграрного права. Але лише до цих елементів система аграрного права не зводиться.

Отже, структура галузі аграрного права – це науково обгрунтоване, логічно послідовне розміщення аграрно-правових норм, аграрно-правових інститутів (з відповідними субінститутами), підгалузей аграрного права, що спрямовані на регулювання аграрних відносин. У свою чергу, системою аграрного права запропоновано вважати цілісний комплекс відмежованих, разом із тим компліментарних аграрно-правових норм, який утворює особливу єдність та є одночасно елементом системи більш високого порядку, –

системи права України. Зовнішнім проявом системи аграрного права виступає система аграрного законодавства.

За аналогією з іншими галузями права систему аграрного права як галузі права можна представити за її горизонтальною структурою. Відповідно до цього виділяються такі її елементи, як аграрно-правові норми, аграрно-правові інститути (з відповідними субінститутами), підгалузі аграрного права.

Система багатьох галузей права характеризується наявністю загальної й особливої частин, що притаманно й галузі аграрного права. Дисертант заперечує можливість виділення спеціальної частини галузі аграрного права України, позаяк тут немає (й не може бути) приписів щодо правового регулювання аграрних відносин у зарубіжних країнах та ЄС, правової регламентації земельних і аграрних реформ у цих країнах.

Система науки аграрного права ширша за систему галузі аграрного права, оскільки включає проблеми не лише вітчизняного, а й зарубіжного аграрного права та законодавства. Звідси цілком обґрунтовано система науки (як, до речі, й навчальної дисципліни) аграрного права включає спеціальну (компаративну) частину, що досліджує аграрне право та законодавство зарубіжних країн.

Доведено, що система аграрного права України як галузі національного права досі остаточно не викристалізувалася. Вона змінюється і вдосконалюється залежно від якісних змін, що відбуваються в соціально-економічних відносинах в країні в цілому та сільському господарстві й соціальному житті села зокрема.

Розділ 2 «Предмет, метод та принципи аграрного права України як чинники формування його системи» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Предмет аграрного права»* зазначено, що предметом аграрного права є суспільні відносини з виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації. Відносини з виробництва аграрної продукції існують як головний і визначальний елемент предмета аграрного права. Предмет аграрного права також можна уявити як сукупність внутрішніх та зовнішніх відносин. За об'єктною ознакою аграрні відносини дисертант пропонує поділити на: а) відносини, пов'язані з використанням землі як головного засобу виробництва, природного об'єкта і ресурсу в сільськогосподарському виробництві; б) майнові відносини, що складаються у сфері сільськогосподарської діяльності; в) трудові відносини щодо використання сільськогосподарської праці; г) організаційно-управлінські відносини.

Якщо розглядати аграрні відносини як предмет аграрного права під іншим кутом зору, то можна говорити про існування у цій галузі права ще двох великих груп відносин: приватних і публічних. Цілком очевидно, що в аграрному праві складаються певні процедурні відносини стосовно здійснення сільськогосподарської діяльності, які теж входять до предмета його правового регулювання.

Зважаючи на комплексність категорії продовольчої безпеки та комплексність аграрних відносин, що становлять предмет аграрного права, вони є тісно пов'язаними між собою, оскільки продовольча безпека гарантується належним функціонуванням аграрних відносин (з виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки й реалізації). Тож відносини із забезпечення продовольчої безпеки є такими, що тісно пов'язані з аграрними і мають входити до предмета аграрного права.

Також належать до предмета аграрного права (як відносини, що тісно пов'язані з аграрними) відносини із соціального розвитку села. Ці відносини забезпечують формування сприятливого життєвого середовища для мешканців сільської місцевості, дотримання їх права на гідні умови життя. Вони перебувають у тісному зв'язку з виробничими аграрними відносинами.

Викладені висновки щодо таких складників предмета правового регулювання аграрного права, як відносини, що тісно пов'язані з аграрними, стали можливими завдяки використанню принципу системного підходу як методологічного принципу дослідження системи аграрного права України.

У підрозділі 2.2 *«Метод правового регулювання аграрних відносин»* стверджується, що поєднання імперативного і диспозитивного способів правового регулювання при визначенні правового становища суб'єктів, порядок формування прав і обов'язків суб'єктів, особливості підстав виникнення, зміни і припинення відповідних суспільних відносин, особливості санкцій, закріплених у нормах даної галузі права виступають як елементи змісту й становлять структуру галузевого методу правового регулювання.

Виходячи з цілісності та неподільності аграрних відносин, дисертант говорить про єдиний правовий метод регулювання аграрних відносин. Цей метод складається з поєднання універсальних диспозитивного (приватноправового) й імперативного (публічно-правового) способів правового регулювання, що можна визначити як змішаний метод правового регулювання аграрних відносин.

Змішаний метод правового регулювання аграрних відносин реалізується через характер правових норм. Вони можуть бути

імперативними, тобто вимагають від сторін правовідносин належної поведінки (норми-приписи), або можуть забороняти діяти певним чином (норми-заборони). Норми аграрного права можуть мати й диспозитивний характер, тобто надавати суб'єктам правовідносин певну свободу в діях або пропонувати кілька варіантів поведінки (рекомендаційні норми). Змішаний метод правового регулювання аграрних відносин відображає особливості у змісті правових підстав виникнення, зміни і припинення аграрних відносин, правового становища суб'єктів аграрного права, способах формування і реалізації їхніх прав і обов'язків.

У наведених висновках щодо методу правового регулювання аграрних відносин реалізовано констатаційну функцію методології аграрно-правової науки, адже у дисертаційній роботі саме шляхом констатації (наведення змісту) нормативних приписів аграрного законодавства України доведено наявність різних прийомів та способів правового регулювання аграрних відносин.

Дисертантом продемонстровано двоїстість характеру взаємозв'язку предмета та методу правового регулювання аграрного права. Ці правові явища виступають не як причина (предмет) та наслідок (метод), вони є взаємопов'язаними та взаємозумовленими. При цьому такий зв'язок має діалектичний, взаємоспрямований характер. Безумовно, що основні «імпульси» впливу спрямовує предмет правового регулювання на метод аграрного права, однак і метод аграрного права певним чином зумовлює предмет правового регулювання.

У підрозділі 2.3 «Принципи аграрного права» наголошено, що в аграрному праві України використовуються як загальноправові принципи (верховенство права, рівноправність суб'єктів господарювання, юридична рівність усіх форм власності та ін.), так і спеціальні, галузеві, аграрно-правові. До останніх запропоновано віднести такі принципи: а) пріоритетності розвитку сільського господарства серед інших галузей економіки; б) забезпечення продовольчої безпеки; в) пріоритетності розвитку соціальної сфери села; г) екологізації аграрного виробництва.

Зміст принципу пріоритетності розвитку сільського господарства серед інших галузей економіки становить передусім вимога пріоритетності використання земель сільськогосподарського призначення, а також пріоритетна державна підтримка аграрних товаровиробників, аграрний протекціонізм, урахування специфіки сільськогосподарської діяльності, що обумовлено її органічним зв'язком з природно-кліматичними умовами. При цьому в аграрному

законодавстві України закріплено лише окремі складові принципу пріоритетності сільського господарства, а сам він безпосередньо нормативно не зафіксований. Цей принцип має становити основу принципів аграрного права, оскільки всі вони виходять з нього та пов'язані саме з ним.

Сутність принципу забезпечення продовольчої безпеки полягає в тому, що через систему аграрно-правових норм гарантується функціонування суспільних відносин щодо забезпечення у достатній кількості населення доступним та якісним продовольством, продуктами харчування.

Розвиток соціальної сфери села є дуже важливим для нашої країни, тож законодавчо встановлено, що селянство є господарем землі, носієм моралі та національної культури. Незважаючи на декларативність існуючих законодавчих приписів, принцип пріоритетності розвитку соціальної сфери села є єдиним принципом аграрного права, що безпосередньо закріплений у аграрному законодавстві України.

Принцип екологізації аграрного виробництва набув останнім часом особливого значення. Його складниками слід вважати запобігання негативному впливу виробничих процесів на стан навколишнього природного середовища; сприяння забезпеченню якості та безпечності продукції, яка виробляється аграрними виробниками; запровадження органічного виробництва. Перелічені компоненти цього принципу частково закріплені чинним законодавством України.

При характеристиці змісту наведених принципів аграрного права використано метод сутнісного аналізу як методологічний прийом пізнання системи аграрного права і таким чином дисертації проаналізовано співвідношення у досліджуваних принципах загального, особливого та одиночного, розкрито їх внутрішню структуру, умови і фактори існування, функціонування та розвитку.

Принципи аграрного права не завжди асоціюються з конкретною нормою права. Ті принципи, які безпосередньо не закріплені в аграрному законодавстві, впливають з його змісту. Доведено, що як галузеві аграрно-правові принципи, так і принципи окремих інститутів аграрного права слід закріпити на законодавчому рівні, що надасть їм загальнообов'язкової юридичної сили. Це можна зробити в майбутньому в Аграрному кодексі України.

Розділ 3 «Характеристика структурних елементів системи аграрного права України» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Аграрно-правова норма як елемент системи аграрного права» встановлено, що аграрно-правова норма є певним

правилом поведінки, що поширює свою дію на суб'єктів аграрного права. На відміну від норм інших галузей права, аграрному праву властива локальна нормотворчість; значну кількість норм, що їх можна відносити до аграрно-правових, встановлюють самі сільськогосподарські підприємства на локальному рівні, а держава (через вказівку на це у актах аграрного законодавства) фактично санкціонує дію таких норм.

Правові норми ідентифікуються як аграрно-правові за ознакою регулювання ними відносин, що належать до предмета аграрного права. Такі норми покликані врегульовувати аграрні відносини й відносини, тісно пов'язані з ними, – відносини із забезпечення продовольчої безпеки і відносини з соціального розвитку села.

За структурою (внутрішньою будовою) аграрно-правові норми складаються лише з двох частин: гіпотези та диспозиції. Санкція як складова структури норми права у таких нормах відсутня.

Дисертантом здійснено класифікацію аграрно-правових норм за: а) методом правового регулювання – на імперативні, диспозитивні й рекомендаційні; б) функціональною спрямованістю – на регулятивні (з їх допомогою встановлюються права й обов'язки суб'єктів аграрного права, учасників аграрних правовідносин) й охоронні (ті, що регламентують способи юридичної відповідальності за порушення прав і невиконання обов'язків, установлених регулятивними нормами); в) за функціями, що виконуються у ході правового регулювання, – на загальні, спеціальні й відправні аграрно-правові норми (норми-начала (засадничі норми), норми-принципи, норми-цілі, норми-дефініції); г) за сферою чинності – на загальнодержавні, місцеві й локальні; д) за часом дії – на постійні й тимчасові.

Аргументовано, що юридичний процес і процедура не є тотожними поняттями, вони мають різну зовнішню форму вираження, а саме: якщо процес у праві врегульований процесуальними нормами, то процедура, відповідно, – процедурними. Процесуальні норми забезпечують реалізацію охорони матеріальних норм, а процедурно-правові – сприяють втіленню матеріальних регулятивних норм.

Процедурні норми в аграрному праві встановлені для легального застосування матеріальних аграрно-правових норм, містять механізм, порядок реалізації прав учасників аграрних правовідносин; містять комплекс юридичних дій та актів, що вчиняються та приймаються суб'єктами відповідної компетенції (наприклад, Міністерством аграрної політики та продовольства України, районною державною адміністрацією, місцевою радою та ін.); мають часову характеристику

(строки прийняття відповідного рішення, вчинення відповідної дії); визначають стадії діяльності уповноважених суб'єктів та пов'язаних з ними інших суб'єктів права, послідовність вчинення юридичних дій та їх зв'язок.

Зазначене щодо процедурних норм в аграрному праві підтверджує важливість евристичної функції у системі функцій методології аграрно-правової науки, оскільки з використанням її прийомів та методів було наведене нове, раніше фактично невідоме знання про таке аграрно-правове явище, як процедурні норми в аграрному праві.

Підрозділ 3.2 «Аграрно-правові інститути як складова системи аграрного права» присвячено вивченню аграрно-правових інститутів, які об'єднують аграрно-правові норми, що врегульовують найбільш однорідні аграрні відносини.

Охарактеризовано такі основні правові інститути сучасного аграрного права України, як-от: а) забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства України; б) правового статусу суб'єктів аграрного права (включає субінститути правового статусу членів, засновників, учасників, найманих працівників сільськогосподарських підприємств, осіб, що ведуть особисте селянське господарство, сільськогосподарських товариств, приватних, державних, комунальних і колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств, об'єднань сільськогосподарських підприємств, агрохолдингів); в) правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств (з його субінститутами права власності, права користування (оренди) майна та земель сільськогосподарських підприємств, захисту майнових та земельних прав аграрних товаровиробників); г) державного регулювання сільського господарства (субінститутами якого виступають норми щодо системи та компетенції органів державного регулювання сільського господарства, державної аграрної політики, державної підтримки сільського господарства, страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою); д) виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників (що включає субінститути безпечності та якості сільськогосподарської продукції, аграрно-договірних відносин, правового регулювання відносин у сфері сільськогосподарської дорадчої діяльності, окремих видів сільськогосподарської діяльності у тваринництві, рослинництві та інших галузях сільськогосподарського виробництва, агроінвестиційних та агроінноваційних відносин та ін.); е) трудових відносин у сільському

господарстві (субінститутами якого є дисципліна й оплата праці в сільському господарстві, охорона здоров'я працівників сільського господарства, їх матеріальна відповідальність, правове становище спеціалістів сільського господарства, охорона праці в сільському господарстві); є) охорони довкілля у сільському господарстві (з його субінститутами забезпечення екологічної безпеки у сфері сільського господарства, екологічної безпеки сільськогосподарської продукції, меліорації земель сільськогосподарського призначення, захисту рослин та ін.); ж) відповідальності за порушення у сфері аграрних правовідносин.

Серед наведених аграрно-правових інститутів галузевим інститутом аграрного права є правовий інститут забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства України, оскільки він складається тільки з норм, що належать до названої галузі права. Інші ж названі правові інститути – міжгалузеві, комплексні. У наведеному висновку проявляється методологічний принцип об'єктивності щодо всебічного врахування чинників, які породжують явище, у пошуках і знаходженні адекватних дослідницьких підходів та засобів, що дозволило отримати істинне знання про міжгалузеві, комплексні інститути у системі аграрного права України.

У *підрозділі 3.3 «Підгалузі в системі аграрного права»* визначено, що конституюючими підставами для виокремлення підгалузі права є: а) наявність власного предмета правового регулювання в межах предмета правового регулювання відповідної галузі права; б) входження до її складу не менше двох правових інститутів; в) наявність специфічних правових принципів; г) законодавча відокремленість у межах відповідної галузі законодавства.

Отже, підгалузю аграрного права передусім слід вважати право продовольчої безпеки. Предметом правового регулювання цієї підгалузі є комплекс суспільних відносин, що складається у сфері забезпечення, гарантування продовольчої безпеки. Також право продовольчої безпеки, зважаючи на комплексність предмета його правового регулювання, – а) включає до свого складу низку правових інститутів; б) для нього характерна наявність властивих цій підгалузі основоположних засад – певних принципів, на яких ґрунтується правове регулювання цього виду аграрних відносин; в) відносини у сфері забезпечення продовольчої безпеки унормовуються низкою норм права, вміщених в актах аграрного законодавства.

Праву соціального розвитку села як підгалузю аграрного права також притаманний лише їй предмет правового регулювання, що

виокремлюється в межах предмета аграрного права (відносини щодо забезпечення соціального розвитку села, що носять комплексний характер). У складі права соціального розвитку села виділяється значна кількість правових інститутів, цій підгалузі аграрного права властиві й специфічні принципи правового регулювання, а також є характерною законодавча відокремленість у межах аграрного законодавства.

Наведені висновки про існування названих підгалузей (права продовольчої безпеки та права соціального розвитку села) у складі аграрного права України свідчать про реалізацію евристичної функції методології пізнання системи цієї галузі права. Адже фактично було запропоновано нові знання про підгалузі аграрного права України як явища аграрно-правової дійсності.

У підрозділі 3.4 «*Аграрне право як самостійна галузь права*» з'ясовано, що галузі аграрного права притаманні такі системні ознаки, як державно-владний характер, нормативність та властивість офіційно-владного регулятора суспільних відносин. Аграрне право має свої, властиві лише йому правові принципи й функції, його норми встановлюються (або ж санкціонуються) державними органами й мають загальнообов'язкову юридичну силу.

Матеріальною ознакою галузі аграрного права є наявність власного предмета правового регулювання, що не співпадає з предметами правового регулювання жодної іншої галузі права. Цим предметом є суспільні аграрні відносини, що не можуть бути віднесені в сукупності до предметів інших галузей права, а також відносини, тісно пов'язані з аграрними, – відносини із забезпечення продовольчої безпеки й відносини з соціального розвитку села.

Галузі аграрного права притаманні й так звані юридичні ознаки: специфічний (змішаний) метод правового регулювання і спеціальні галузеві, аграрно-правові принципи.

На підставі зазначеного доведено, що аграрне право є самостійною галуззю права, яка має власний предмет правового регулювання (аграрні й тісно пов'язані з ними відносини), для нього характерна наявність специфічного методу правового регулювання (змішаного методу), власні аграрно-правові принципи (пріоритетності розвитку сільського господарства серед інших галузей економіки, забезпечення продовольчої безпеки, пріоритетності розвитку соціальної сфери села, екологізації аграрного виробництва) й розвинуте галузеве аграрне законодавство. Окрім того, що аграрне право є самостійною галуззю права, до нього додатково застосовуються й такі характеристики, як спеціалізована й інтегрована галузь права.

Отже, аграрне право – це самостійна інтегрована і спеціалізована галузь права, що являє собою сукупність правових норм, спрямованих на регулювання суспільних аграрних відносин та тісно пов'язаних з ними відносин із забезпечення продовольчої безпеки й відносин із соціального розвитку села. Такий висновок став можливим завдяки використанню методологічного принципу сутнісного аналізу, який слід пов'язувати зі співвідношенням у явищах, що вивчаються, загального, особливого та одиночного, проникнення у їх внутрішню структуру, рух дослідницької думки від описання до пояснення, що й було зроблено у цій частині дисертації.

Розділ 4 «Основні системоутворюючі категорії в аграрному праві та співвідношення систем аграрного права й законодавства» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 4.1 «Основні системоутворюючі категорії в аграрному праві» зазначено, що поряд із такими, як «аграрно-правова норма», «аграрно-правовий інститут», «підгалузь аграрного права», до найважливіших понять, що виступають своєрідною основою побудови галузі аграрного права, належать такі аграрно-правові категорії, як «сільськогосподарська діяльність», «сільськогосподарська продукція», «сільськогосподарський товаровиробник» та «сільськогосподарське підприємство».

Найбільш широкою є категорія «сільськогосподарська діяльність», що виступає основним об'єктом аграрних відносин. До визначення цієї категорії існують два підходи – вузький та широкий. Згідно з вузьким підходом поняття сільськогосподарської діяльності обмежується діяльністю сільськогосподарських підприємств, об'єднань і громадян, що займаються обробіткою землі, виробництвом продукції рослинництва й тваринництва. Прихильники широкого підходу до змісту сільськогосподарської діяльності включають відносини, що складаються у процесі не тільки виробництва, а й переробки та реалізації. Широке розуміння сільськогосподарської діяльності використовується в аграрному праві інших країн, а також домінує в аграрному праві ЄС.

Дисертантом запропоновано сільськогосподарською діяльністю вважати діяльність з виробництва (вирощування) продукції сільськогосподарського, рибного та лісового господарства, що здійснюється з використанням біологічного кругообігу об'єктів рослинництва й тваринництва, а також з переробки такої продукції самим виробником та її реалізації. Це визначення варто закріпити у аграрному законодавстві України. Також слід запровадити у вітчизняний науковий обіг термін «аграрність» –

здійснення діяльності з використанням біологічного кругообігу об'єктів рослинництва й тваринництва.

У законодавстві України використовується різне за змістом (обсягом) поняття «сільськогосподарська продукція», а те чи інше визначення сільськогосподарської продукції вживається для цілей відповідного нормативно-правового акта. Це неприпустимо, адже одна й та сама категорія (у даному разі «сільськогосподарська продукція») не може мати різний зміст (обсяг), навіть незважаючи на те, що вона використовується щодо різних видів суспільних відносин.

Відповідно до п. 1 ст. 32 Договору про утворення Європейського Союзу до сільськогосподарської продукції належить продукція рослинницької, тваринницької, рибної галузей, а також продукти першої стадії переробки, безпосередньо пов'язані з такою продукцією. З урахуванням цього у дисертації запропоновано таке визначення поняття сільськогосподарської продукції: це нормативно визначений перелік продукції сільського, рибного та лісового господарства, а також продуктів її первинної переробки.

Термін «сільськогосподарський товаровиробник» – збірний для різних форм ведення господарювання в аграрному секторі економіки. Визначення поняття «сільськогосподарський товаровиробник» міститься у приписах законодавства ЄС щодо структурної політики й воно охоплює як фізичних, так і юридичних осіб, що займаються сільськогосподарським виробництвом. Дисертантом зроблено висновок, що розглядуване поняття є найбільш широким й охоплює собою як сільськогосподарські підприємства (юридичних осіб), так і фізичних осіб, котрі займаються сільськогосподарською діяльністю, виробляють (вирощують) сільськогосподарську продукцію (у її широкому розумінні), здійснюють переробку власновиробленої продукції та її реалізацію. При цьому для віднесення тієї чи іншої особи до категорії сільськогосподарського товаровиробника обсяг здійснюваної нею сільськогосподарської діяльності значення не має.

Установлено, що сільськогосподарському підприємству притаманні такі ознаки: а) наявність статусу юридичної особи; б) особливий предмет діяльності – ведення сільськогосподарської діяльності, тобто виробництво (вирощування) сільськогосподарської продукції, її переробка та реалізація; в) обсяг його сільськогосподарської діяльності має становити не менше ніж 50% від загального обсягу діяльності, тобто сільськогосподарська діяльність має бути основною для сільськогосподарського підприємства. Тож сільськогосподарським підприємством слід вважати юридичну особу,

що здійснює сільськогосподарську діяльність, тобто виробництво (виращування) сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, від якої отримується не менше ніж 50% прибутку.

Матеріал цього підрозділу викладено з використанням такого методологічного принципу аграрно-правової науки, як принцип термінологічного підходу, коли теоретичне дослідження потребує аналізу термінів, категорій та понять, які використовуються. Результатом такого підходу є уточнення, поглиблення понятійного апарату, встановлення підпорядкованості та взаємозв'язку аграрно-правових понять, що складають основу теоретичного дослідження проблем становлення та розвитку системи аграрного права України.

У підрозділі 4.2 «Співвідношення системи аграрного права та системи аграрного законодавства» з'ясовано, що система законодавства є зовнішньою формою відповідної системи галузі права, які перебувають у діалектичному зв'язку. З одного боку, форма (система галузі законодавства) завжди обумовлена відповідним змістом (системою галузі права), а з іншого – розвиток тієї чи іншої галузі законодавства викликає зміни у системі відповідної галузі права, оскільки з'являються й накопичуються нові правові норми, що відповідають реаліям свого часу.

Галузь аграрного права первинна по відношенню до відповідного законодавства; галузь аграрного права має ідентичну за назвою галузь законодавства – аграрне законодавство. Останнє потрібно розглядати з позиції широкого трактування, включаючи до нього не лише власне закони, а й усі чинні аграрні нормативно-правові акти.

Автором стверджується, що у складі аграрного законодавства України сформувалася така підгалузь, як законодавство про продовольчу безпеку. Ця підгалузь носить комплексний характер, включає нормативно-правові акти різної спрямованості та юридичної сили, що містять норми щодо продовольчої безпеки. Існування у складі аграрного законодавства як підгалузі законодавства про продовольчу безпеку додатково підтверджує висновок про наявність у складі системи галузі аграрного права як підгалузі права продовольчої безпеки.

Дослідження наявного обсягу аграрно-правових джерел з питань соціального розвитку села дозволило констатувати, що у складі аграрного законодавства України функціонує така підгалузь, як законодавство про соціальний розвиток села, що є віддзеркаленням існування в системі галузі аграрного права підгалузі права соціального розвитку села.

Доведено необхідність в особливій частині майбутнього

Аграрного кодексу України окремо виділити розділи, що міститимуть правові норми щодо продовольчої безпеки України та соціального розвитку села. Ця пропозиція цілком умотивується наведеними автором аргументами про існування у складі аграрного законодавства таких підгалузей, як законодавство про продовольчу безпеку і законодавство про соціальний розвиток села.

Прийняття в майбутньому Аграрного кодексу України буде свідчити про досягнення мети, сформульованої у межах прогностичної функції методології аграрно-правової науки щодо кодифікації аграрного законодавства, адже сьогодні висунуто гіпотезу про потребу у прийнятті такого нормативно-правового акта. А разом з цим фактично надано прогноз розвитку в майбутньому системи аграрного права України.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішено наукову проблему розробки концепції системи сучасного аграрного права України, яка передбачає існування в його складі таких підгалузей, як право продовольчої безпеки та право соціального розвитку села, з'ясування місця цієї галузі права у системі права України. Виконане дослідження уможливило такі висновки.

1. Методологія аграрного права як конкретної правової науки є певним синтетичним знанням, яке виступає опосередковуючою ланкою між філософією, теорією права, а також окремим аспектом філософії права, що полягає в гносеологічному аналізі основ аграрно-правової теорії, якою є система аграрного права.

2. Методологія як пізнавальний процес аграрно-правової науки становить собою систему світоглядних принципів, керівну ідею логічних прийомів і засобів, що виявляють себе у процесі дослідження аграрного права, а також обґрунтування такої ідеї.

3. Оскільки загальною визначеною є уявлення про комплексність і системність методологічного знання, то методологія науки аграрного права повинна виходити із загальнонаукового феномену, який поєднує всю сукупність як принципів, так і методів пізнання, а саме: світогляд; філософські методи пізнання і вчення про них; загальнонаукові поняття і методи; аграрно-правові наукові поняття і методи, – як конкретної правової науки. Все це дає підстави визначати методологію аграрного права в широкому розумінні як комплекс методологічних проблем аграрного права і віднести до неї: а) методологію пізнання аграрного права (із з'ясуванням при цьому питання системоутворюючих категорій в аграрному праві, предмета, методів, принципів, системи аграрного

права); б) методологію аграрно-правової практики (у якій доцільно виділити як методологію правотворчості, так і методологію правозастосування).

4. У генезисі аграрного права та законодавства України варто виділити такі періоди: а) виникнення і розвитку кріпосного права (кінець XVI ст. – 1861 р.); б) становлення селянського законодавства (1861 – 1917 рр.); в) колгоспного права (жовтень 1917 р. – початок 1970-х рр.), коли вперше було сформовано певну систему галузі колгоспного права; г) розвитку комплексної галузі сільськогосподарського права (початок 1970-х – середина 1990-х рр.), яка вже мала доволі розгалужену систему, поділялася на загальну та особливу частини; д) сучасний період розвитку аграрного права (від початку 1990-х рр. – до сьогодні).

5. Сучасна система аграрного права почала формуватися після проголошення незалежності України, а істотний вплив на її розвиток має здійснювана в країні з початком 1990-х рр. аграрна реформа. Розвиток цієї правової галузі продовжуватиметься й надалі, адже перед Україною постають нові завдання у контексті вдосконалення правового регулювання аграрних відносин у зв'язку з набуттям членства в СОТ і необхідністю адаптації аграрного законодавства України до приписів законодавства ЄС, особливо з огляду на Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

6. Структура галузі аграрного права – це науково обгрунтоване, логічно послідовне розміщення аграрно-правових норм, аграрно-правових інститутів (з відповідними субінститутами), підгалузей аграрного права, що спрямовані на регулювання аграрних відносин.

7. Система аграрного права – цілісний комплекс відмежованих, разом із тим компліментарних аграрно-правових норм, який утворює особливу єдність та є одночасно елементом системи більш високого порядку, – системи права України.

8. Немає підстав виділяти у системі галузі аграрного права України так звану спеціальну частину, до якої інколи пропонують відносити основні характеристики аграрного права зарубіжних країн, правову регламентацію земельних і аграрних реформ у зарубіжних країнах, основні характеристики аграрного законодавства й аграрного права Європейського Союзу, оскільки такі аграрні відносини перебувають за межами правового регулювання аграрного права України.

9. В аграрному праві складаються певні процедурні відносини стосовно здійснення сільськогосподарської діяльності, що теж входять

до предмета його правового регулювання (наприклад, відносини, що виникають при паюванні земель та майна сільськогосподарських підприємств, при реалізації права на земельну частку (пай) та майнові паї, при виділенні земельних ділянок у натурі (на місцевості), при заснуванні та державній реєстрації сільськогосподарських підприємств, при наданні заходів державної підтримки аграрним господарюючим суб'єктам та ін.).

10. Предмет правового регулювання аграрного права, який не властивий іншим галузям права, – це аграрні відносини, що не можуть бути віднесені в сукупності до предметів інших галузей права. Ці відносини можуть бути внутрішніми та зовнішніми, приватними та публічними, матеріальними й процедурними. Предмет аграрного права слід розглядати широко – як аграрні й тісно пов'язані з ними відносини. До останніх належать відносини із забезпечення продовольчої безпеки та відносини з соціального розвитку села.

11. Перспективами розвитку предмета правового регулювання аграрного права є включення до нього агромаркетингових відносин, а також відносин диверсифікації сільських територій, відносин, що складаються у сфері сільськогосподарської інфраструктури, відносин, що забезпечують рух сільськогосподарської продукції від виробника до споживача та відносин, що виникають у зв'язку з набуттям членства України в СОТ та зі вступом у майбутньому до ЄС.

12. Аграрне право як самостійна галузь права має свій метод правового регулювання – змішаний, що складається з різнорідних способів і прийомів регулювання таких відносин. Цей метод правового регулювання аграрних відносин відображає особливості у змісті правових підстав виникнення, зміни і припинення аграрних відносин, правового становища суб'єктів аграрного права, способах формування й реалізації їхніх прав і обов'язків.

13. Ознаки принципів аграрного права: а) провідні, нормативно-керівні ідеї, основоположні, вихідні засади, наукові положення; б) визначають зміст галузі аграрного права, надають цілісності, єдності сукупності правових норм, що об'єднані за предметом і методами регулювання в аграрному праві; в) визначають напрямки й характер правового регулювання аграрних відносин, лежать в основі останнього, на цих принципах ґрунтується механізм правового регулювання аграрних відносин. Не всі принципи аграрного права мають нормативне закріплення, окремі з них існують в інших джерелах аграрного права.

14. Сучасними галузевими аграрно-правовими принципами є такі: пріоритетності розвитку сільського господарства серед інших

галузей економіки; забезпечення продовольчої безпеки; пріоритетності розвитку соціальної сфери села; екологізації аграрного виробництва.

15. Аграрно-правова норма – це встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, що є регулятором суспільних аграрних відносин, визначає права й покладає обов'язки на суб'єктів аграрного права. Правові норми ідентифікуються як аграрно-правові за ознакою регулювання ними відносин, що належать до предмета аграрного права.

16. За субординацією в правовому регулюванні переважна більшість аграрно-правових норм належить до матеріальних, якими регламентуються права й обов'язки суб'єктів аграрного права, визначається зміст правового регулювання аграрних відносин. Поряд з ними існують й аграрно-правові процедурні норми.

17. Особливостями аграрно-правових норм є: а) спеціальний характер більшості таких норм, який проявляється в тому, що ці норми співвідносяться з нормами інших галузей права як спеціальні та загальні відповідно; б) зумовленість змісту аграрно-правових норм, з одного боку, закономірностями аграрного виробництва (що впливає на їх відносну стабільність), а з іншого – державною політикою в аграрній сфері (що, навпаки, зумовлює їх динамізм); в) питома вага тимчасових та кон'юнктурно зумовлених аграрно-правових норм; г) переважання аграрно-правових норм яскраво вираженого регулятивного характеру за практично повної відсутності охоронних норм; д) досить помірна кількість аграрно-правових процедурних норм викликана недостатньою розвиненістю аграрного законодавства й необхідністю його подальшого вдосконалення у сфері процедурної діяльності.

18. Аграрно-правовий інститут – взаємопов'язана група правових норм, що регулюють окремі види аграрних відносин, які становлять предмет аграрного права, або ж система юридичних норм, що регулюють певну групу однорідних аграрних відносин у межах аграрного права. Головне призначення такого інституту – у межах своєї групи однорідних аграрних відносин забезпечити суцільне, відносно закінчене їх регулювання.

19. Правовий інститут є складником структури галузі права нарівні з правовою нормою й підгалузями права, а також певною сукупністю правових норм. Структура ж законодавства має інші компоненти: нормативно-правові акти (різних видів та юридичної сили) та підгалузі законодавства. Тому підстав для виділення інститутів галузі законодавства немає.

20. Основними правовими інститутами сучасного аграрного права України є такі галузеві і міжгалузеві комплексні інститути:

1) забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства України; 2) правового статусу суб'єктів аграрного права; 3) правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств; 4) державного регулювання сільського господарства; 5) виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників; 6) трудових відносин у сільському господарстві; 7) охорони довкілля у сільському господарстві; 8) відповідальності за порушення у сфері аграрних правовідносин. Переважна їх кількість містить у своєму складі відповідні субінститути.

21. Галузевим інститутом аграрного права є правовий інститут забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства України, оскільки він складається лише з норм, що належать до цієї галузі права. Інші ж правові інститути (правового статусу суб'єктів аграрного права, правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств, державного регулювання сільського господарства, виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, трудових відносин у сільському господарстві, охорони довкілля у сільському господарстві, відповідальності за порушення у сфері аграрних правовідносин) є міжгалузевими, комплексними. Вони включають до свого складу норми не лише аграрного, а й інших галузей права – цивільного, господарського, земельного, екологічного, трудового та ін.

22. До загальної частини аграрного права належать правові інститути забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства України, загального правового статусу суб'єктів аграрного права, загального правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств, державного регулювання сільського господарства, охорони довкілля у сільському господарстві. Аграрно-правовими інститутами особливої частини аграрного права є правові інститути правового статусу різних видів суб'єктів аграрного права, правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств різних видів, виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, регулювання трудових відносин у сільському господарстві, відповідальності за порушення у сфері аграрних правовідносин.

23. Підгалуззю аграрного права є сукупність (система) аграрно-правових інститутів, що регулюють певний вид суспільних відносин, які входять до предмета правового регулювання аграрного права.

24. Для підгалузей аграрного права – права продовольчої безпеки й права соціального розвитку села – характерна наявність власного предмета правового регулювання у межах предмета правового

регулювання аграрного права, входження до їх складу певної кількості правових інститутів, наявність специфічних правових принципів й законодавча відокремленість у межах аграрного законодавства.

25. Системними ознаками галузі аграрного права є притаманний їй державно-владний характер, нормативність і властивість офіційно-владного регулятора суспільних відносин. Галузі аграрного права властива така матеріальна ознака, як наявність власного предмета правового регулювання (аграрні відносини та відносини, тісно пов'язані з аграрними). Юридичними ознаками галузі аграрного права виступають: власний метод правового регулювання та спеціальні галузеві, аграрно-правові принципи.

26. Аграрне право – це самостійна інтегрована і спеціалізована галузь права, що являє собою сукупність правових норм, спрямованих на регулювання суспільних аграрних відносин та тісно пов'язаних з ними відносин із забезпечення продовольчої безпеки й відносин з соціального розвитку села.

27. У складі аграрного законодавства виділяються такі його підгалузі, як законодавство про продовольчу безпеку й законодавство про соціальний розвиток села. Існування у складі аграрного законодавства названих підгалузей додатково підтверджує правильність висновку про наявність у складі системи галузі аграрного права підгалузей права продовольчої безпеки та права соціального розвитку села.

28. Підтримуючи ідею подальшої кодифікації аграрного законодавства шляхом прийняття в майбутньому Аграрного кодексу України, запропоновано закріплення в його загальній частині галузевих аграрно-правових принципів, а також таких основоположних аграрно-правових категорій, як: «сільськогосподарська діяльність», «сільськогосподарська продукція», «сільськогосподарський товаровиробник», «сільськогосподарське підприємство». До особливої частини кодексу слід включити розділи, що міститимуть правові норми щодо продовольчої безпеки України та соціального розвитку села.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України : монографія / М. М. Чабаненко. – Дніпропетровськ : Грані, 2015. – 298 с.

Наукові статті у наукових фахових періодичних виданнях України:

1. Чабаненко М. М. Деякі питання предмета аграрного права / М. М. Чабаненко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3(49). – С. 167 – 175.

2. Чабаненко М. М. Питання відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням прав громадян на безпечне довкілля / М. М. Чабаненко // Митна справа. – №5 (77). – 2011. – С.146 – 149.

3. Чабаненко М. М. Земельний спір як предмет юрисдикції адміністративних судів в Україні / М. М. Чабаненко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 2(59). – С. 274 – 280.

4. Чабаненко М. М. Щодо вирішення цінової кризи на ринку сільськогосподарської продукції в Україні / М. М. Чабаненко // Право і суспільство. – 2012. – № 2(59). – С. 106 – 110.

5. Чабаненко М. М. До питання про систему та особливості галузевих принципів аграрного права / М. М. Чабаненко // Право і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 98 – 104.

6. Чабаненко М. М. Питання системи аграрного права: до постановки проблеми / М. М. Чабаненко // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 237 – 241.

7. Чабаненко М. М. Актуальні питання аграрно-правової системології / М. М. Чабаненко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 152 – 160.

8. Чабаненко М. М. Поняття принципів аграрного права / М. М. Чабаненко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 4(68). – С. 110– 116.

9. Чабаненко М. М. Класифікація норм аграрного права / М. М. Чабаненко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 191–195.

10. Чабаненко М. М. Підгалузі аграрного права: поняття, критерії виокремлення, сучасний стан розробки / М. М. Чабаненко // Юридичний вісник. – 2014. – № 4. – С. 181–185.

11. Чабаненко М. М. Комплексність, спеціалізованість, інтегрованість та самостійність як характеристики галузі аграрного права / М. М. Чабаненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Юрид. науки. – 2014. – Вип. 2. – Т. 2. – С. 153–159.

12. Чабаненко М. М. Системно-функціональна характеристика принципів аграрного права / М. М. Чабаненко // Науковий вісник

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 1(70). – С. 124 – 130.

13. Чабаненко М. М. Сільськогосподарське підприємство як категорія аграрного права України / М. М. Чабаненко // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 73. – 2014. – С. 389–395.

14. Чабаненко М. М. Сільськогосподарська продукція як категорія аграрного права України / М. М. Чабаненко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер. : Право. – 2014. – № 197. – Ч. 2. – С. 58–65.

15. Чабаненко Н. Н. Система отрасли аграрного права Украины / Н. Н. Чабаненко // Держава і право : зб. наук. пр.: юридичні і політичні науки: [спецвипуск]. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – С. 288–292.

16. Чабаненко М. М. Норми, які регулюють трудові відносини, в системі аграрного права / М. М. Чабаненко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 2. – С. 102–106.

17. Чабаненко М. М. Правове становище суб'єктів аграрного права та особливості встановлення їх прав і обов'язків як елементи галузевого методу аграрного права / М. М. Чабаненко // Вісник Запорізького національного університету. – 2014. – № 4(II). – С. 213–221.

18. Чабаненко М. М. Загальна характеристика аграрно-правових інститутів [Електронний ресурс] / М. М. Чабаненко // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – № 2. – С. 124–128. – Режим доступу : http://www.lsej.org.ua/2_2015/34.pdf

19. Чабаненко М. М. Загальноправовий та галузевий методи правового регулювання / М. М. Чабаненко // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2015. – №. 11. – С. 52–58.

20. Чабаненко М. М. Питання методології дослідження системи аграрного права / М. М. Чабаненко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – Сер.: Право. – 2015. – Вип. 213. – Ч. 1. – С. 53–61.

21. Чабаненко М. М. Удосконалення аграрного законодавства / М. М. Чабаненко // Вісник Академії митної служби України. – Сер. : Право. – 2015. – №1 (14). – С. 82 – 91.

Наукові статті у наукових фахових зарубіжних періодичних виданнях:

1. Чабаненко Н. Н. Право социального развития села как

подотрасль аграрного права / Н. Н. Чабаненко = Chabanenکو M. M. Rural Areas Social Development Law as a Subbranch of Agrarian Law / M. M. Chabanenکو // Eastern European Scientific Journal (Gesellschaftswissenschaften): Düsseldorf (Germany): Auris Verlag (г. Дюссельдорф, Германия). – 2014. – Ausgabe 2. – Рр. 50–60.

2. Чабаненко Н. Н. Понятие и особенности аграрно-правовых норм / Н. Н. Чабаненко // *Legea și viața* = Право и жизнь (г. Кишинев, Республика Молдова). – 2014. – № 5/3. – С. 139–142.

3. Чабаненко Н. Н. Сельскохозяйственная деятельность как аграрно-правовая категория / Н. Н. Чабаненко // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов (г. Курск, Российская Федерация). – 2014. – № 5. – С. 68–72.

4. Чабаненко Н. Н. Аграрное право как самостоятельная отрасль права: общетеоретический и аграрно-правовой аспекты / Н. Н. Чабаненко // *Jurnalul juridic național: teorie și practică* = Национальный юридический журнал: теория и практика (г. Кишинев, Республика Молдова). – 2014. – № 3(7). – С. 163–169.

5. Чабаненко Н. Н. Право продовольственной безопасности как подотрасль аграрного права Украины [Электронный ресурс] / Н. Н. Чабаненко // Вестник Московского государственного областного университета : электронный научный журнал (г. Москва, Российская Федерация). – 2014. – № 2. – Режим доступа : <http://evestnik-mgou.ru/Articles/Doc/564>

6. Chabanenکو M. Codification as a Form of Agrarian Legislation Improvement / M. Chabanenکو = Чабаненко М. Кодифікація як форма удосконалення аграрного законодавства / М. Чабаненко // *Evropský politický a právní diskurz* = Европейський політико-правовий дискурс (г. Брно, Чешская Республика). – 2014. – Volume 1. Issue 5. – pp. 145–152.

Тези доповідей та наукових повідомлень:

1. Чабаненко М. М. До питання про систему та особливості галузевих принципів аграрного права / М. М. Чабаненко // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Київ, 25 трав. 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. – Київ : Видав. центр НУБіП України, 2012. – 168 с. – С. 131–136.

2. Чабаненко М. М. Принципи галузі аграрного права / М. М. Чабаненко // Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права [Електронний ресурс] : зб. наук. пр. круглого столу (м. Київ, 19 жовт. 2012 р.) / за ред. Г. І. Балюк, М. В.

Краснової, А. М. Мірошніченка, В. В. Носіка. – 2012. – С. 223–227. – Режим доступу: <http://law.univ.kiev.ua/science.html>

3. Чабаненко М. М. Особливості праці у галузі сільського господарства / М. М. Чабаненко // Проблеми трудового права та проходження служби в органах внутрішніх справ : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 28 лют. 2013 р.). – Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 344 с. – С. 111–114.

4. Чабаненко М. М. Деякі питання системи аграрного права / М. М. Чабаненко // Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права : круглий стіл, присвяч. пам'яті проф. Ю.О. Вовка (м. Харків, 24 трав. 2013 р.). – Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 157 с. – С. 91–92.

5. Чабаненко М. М. Роль принципів в аграрному праві / М. М. Чабаненко // Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 19–20 верес. 2013 р.). – Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 716 с. – С. 341–344.

6. Чабаненко М. М. Призначення принципів аграрного права / М. М. Чабаненко // Правова держава : історія, сучасність та перспективи формування в умовах євроінтеграції: матеріали укр.-польськ. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 15 листоп. 2013 р.). – Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 580 с. – С. 361–364.

7. Чабаненко М. М. Принципи аграрного права: функціональний аспект / М. М. Чабаненко // Роль науки в формуванні громадянського суспільства та правової держави : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22–23 листоп. 2013 р.). – Харків : Харків. економіко-правовий ун-т, 2013 – 247 с. – С. 173–180.

8. Чабаненко М. М. Функції принципів аграрного права / М. М. Чабаненко // Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права : зб. тез наук. доп. круглого столу; за заг. ред. А. П. Гетьмана (м. Харків, 6 груд. 2013 р.). – Харків : Право, 2013 – 335 с. – С. 191–195.

9. Чабаненко М. М. До питання про процедурні норми аграрного права / М. М. Чабаненко // Тенденції розвитку приватно-правових відносин у сучасних умовах : матеріали круглого столу кафедри цивільного права та процесу ф-ту підгот. фахівців для підрозділів кримін. міліції Дніпропетров. держ. ун-ту внутр. справ (м. Дніпропетровськ, 18 квіт. 2014 р.). – Дніпропетровськ: Адверта, 2014

– 131 с. – С. 22–27.

10. Чабаненко М. М. Право соціального розвитку села як підгалузь аграрного права / М. М. Чабаненко // Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 5–7 черв. 2014 р.); за ред. В. С. Венедіктова, А. М. Куліша. – Суми: Сум. держ. ун-т. – 2014. – 382 с. – С. 100–104.

11. Чабаненко М. М. Суб'єктний склад аграрних правовідносин як системоутворюючий чинник аграрного права / М. М. Чабаненко // Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі : зб. тез наук. доп. круглого столу; за заг. ред. А. П. Гетьмана (м. Харків, 13 черв. 2014 р.). – Харків : Оберіг, 2014 – 212 с. – С. 195–197.

12. Чабаненко М. М. Інститут охорони довкілля у сільському господарстві як інститут аграрного права / М. М. Чабаненко // Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права = Práva a slobody človeka a občana: mechanismus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie (Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva, Bratislava, 19–20 septembra 2014). – Bratislava : Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva, 2014. – 320 с. – С. 161–164.

13. Чабаненко М. М. Сільськогосподарський товаровиробник як аграрно-правова категорія / М. М. Чабаненко // Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві : матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25 верес. 2014 р.); ред. кол.: В. І. Андрейцев та ін. – Дніпропетровськ: НДУ, 2014. – 274 с. – С. 137–145.

14. Чабаненко М. М. До питання про кваліфікацію права продовольчої безпеки як підгалузі аграрного права / М. М. Чабаненко // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 31 жовт. 2014 р.). – Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – 387 с. – С. 316–318.

15. Чабаненко М. М. Інститут правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві як інститут аграрного права / М. М. Чабаненко // Проблеми застосування цивільного та господарського кодексів України : матеріали круглого столу кафедри цивільно-правових дисциплін юрид. ф-ту Дніпропетров. держ. ун-ту внутр. справ (м. Дніпропетровськ, 21 листоп. 2014 р.). – Дніпропетровськ: Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 124 с. – С. 120–121.

16. Чабаненко М. М. До питання про функції методології аграрно-правової науки / М. М. Чабаненко // Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти : [матеріали круглого столу (м. Харків, 5 груд. 2014 р.)]; за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. – 320 с. – С. 174–176.

17. Чабаненко М. М. Юридична відповідальність як ознака (елемент) методу аграрного права / М. М. Чабаненко // Особенности адаптации законодательства Молдовы и Украины к законодательству Европейского Союза: междунар. науч.-практ. конф. (г. Кишинев, 27–28 марта 2015 г.; орг. ком. : В. Бужор и др. – Кишинев : Б. и, 2015 (Тірогр. «Cetatea de Sus») – Ч. 2. – 2015. – 200 с. – С. 29–31.

18. Чабаненко М. М. Правове становище суб'єктів аграрного права як елемент галузевого методу аграрного права / М. М. Чабаненко // Тенденції розвитку приватно-правових відносин в сучасних умовах : матеріали круглого столу (м. Дніпропетровськ, 8 квіт. 2015 р.). – Дніпропетровськ : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 128 с. – С. 18–22.

19. Чабаненко М. М. Актуальні питання методології пізнання системи аграрного права / М. М. Чабаненко // Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю від дня народження акад. В. З. Янчука (м. Київ, 22–23 трав. 2015 р.); за ред. В. М. Єрмоленка. – Київ : Видавничий центр НУБіП України, 2015. – 412 с. – С. 192–196.

АНОТАЦІЯ

Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2016.

Дисертацію присвячено з'ясуванню методологічних засад становлення та розвитку системи аграрного права України.

Охарактеризовано методологічні підходи до вивчення системи аграрного права, історико-правові аспекти її становлення та розвитку, наведено визначення поняття і структури системи аграрного права. Розглянуто такі чинники формування системи аграрного права, як його

предмет, метод правового регулювання аграрних відносин і принципи аграрного права.

Окрему увагу приділено характеристиці таких структурних елементів системи аграрного права України, як аграрно-правові норми, аграрно-правові інститути й підгалузі в системі аграрного права. Досліджено аграрне право як самостійну галузь права, а також основні системоутворюючі категорії в аграрному праві. Установлено співвідношення системи аграрного права та системи аграрного законодавства.

Розроблено концепцію системи сучасного аграрного права України, що передбачає існування в його складі таких підгалузей, як право продовольчої безпеки та право соціального розвитку села. Визначено місце аграрного права у системі права України.

Ключові слова: аграрне право, система аграрного права, предмет аграрного права, метод правового регулювання аграрних відносин, аграрно-правова норма, аграрно-правовий інститут, підгалузь аграрного права, аграрне законодавство.

АННОТАЦИЯ

Чабаненко М. М. Система аграрного права Украины: методологические основы становления и развития. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.06. – земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсное право. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2016.

Диссертация посвящена характеристике методологических основ становления и развития системы аграрного права Украины.

Охарактеризованы методологические подходы к изучению системы аграрного права, рассмотрены историко-правовые аспекты становления и развития системы аграрного права. Утверждается, что современная система аграрного права начала формироваться после провозглашения независимости Украины, а существенное влияние на ее развитие оказала осуществляемая в стране с началом 1990-х гг. аграрная реформа.

Предложены определения понятия и структуры системы аграрного права. Система аграрного права – целостный комплекс отграниченных, вместе с тем комплиментарных аграрно-правовых норм,

который создает особое единство и является одновременно элементом системы более высокого порядка, – системы права Украины.

Рассмотрены такие факторы формирования системы аграрного права, как его предмет (аграрные и тесно связанные с ними отношения), метод правового регулирования аграрных отношений (смешанный) и принципы аграрного права (приоритетности развития сельского хозяйства среди других отраслей экономики; обеспечения продовольственной безопасности; приоритетности развития социальной сферы села; экологизации аграрного производства).

Отдельное внимание уделено характеристике таких структурных элементов системы аграрного права Украины, как аграрно-правовые нормы (с выделением процедурных норм в аграрном праве), аграрно-правовые институты (с их отнесением к общей и особенной частям аграрного права) и подотрасли (право продовольственной безопасности и право социального развития села) в системе аграрного права.

Аграрное право рассматривается как самостоятельная интегрированная и специализированная отрасль права, представляющая собой совокупность правовых норм, направленных на регулирование общественных аграрных отношений и отношений, тесно связанных с ними, – отношений по обеспечению продовольственной безопасности и отношений по социальному развитию села.

Дана характеристика таких основных системообразующих категорий в аграрном праве, как «сельскохозяйственная деятельность», «сельскохозяйственная продукция», «сельскохозяйственный товаропроизводитель» и «сельскохозяйственное предприятие».

Проанализировано соотношение системы аграрного права и системы аграрного законодательства, сделан вывод, что в составе последнего выделяются такие его подотрасли, как законодательство о продовольственной безопасности и законодательство о социальном развитии села, нормы которых в будущем следует включить в особенную часть Аграрного кодекса Украины.

Предложена концепция системы современного аграрного права Украины, которая предусматривает существование в его составе таких подотраслей, как право продовольственной безопасности и право социального развития села. Определено место аграрного права в системе права Украины.

Ключевые слова: аграрное право, система аграрного права, предмет аграрного права, метод правового регулирования аграрных отношений, аграрно-правовая норма, аграрно-правовой институт,

подотрасль аграрного права, аграрное законодательство.

SUMMARY

Chabanenko M.M. System of agrarian law of Ukraine: methodological grounds of formation and development. – The manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of doctor of legal sciences in speciality 12.00.06 – land law; agrarian law; environmental law; natural resources law. – Yaroslav Mudryi National Law University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2016.

The dissertation is devoted to ascertaining the methodological grounds of formation and development of the system of agrarian law of Ukraine.

The methodological approaches to exploration of agrarian law system, the historical-legal aspects of its formation and development are characterized. The definition of agrarian law system and its structure is given. The factors of agrarian law system formation, as subject of agrarian law, method of legal regulation of agrarian relationships and principles of agrarian law, are examined.

The structural element of agrarian law of Ukraine system, such as rules of agrarian law, institutes of agrarian law and subbranches within the system of agrarian law, are analyzed. The characteristics of agrarian law as a separate branch of law and basic backbone categories of agrarian law are given. The correlation of agrarian law system and agrarian legislation system is adduced.

The conception of the modern agrarian law of Ukraine system is elaborated. The named conception stipulates the existence of such subbranches, as food security law and rural areas social development law, within the system of agrarian law of Ukraine. The position of agrarian law within the system of law of Ukraine is defined.

Keywords: agrarian law, system of agrarian law, subject of agrarian law, method of legal regulation of agrarian relationships, rule of agrarian law, institute of agrarian law, subbranche of agrarian law, agrarian legislation.

Відповідальний за випуск

кандидат юридичних наук, доцент Т. В. Курман

Підписано до друку 17.03.2016 р. Формат 60x90/16.

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Умовн. друк. арк. 1,7. Облік.-вид. арк. 1,9.

Тираж 100 прим. Зам № 4145.

Друкарня

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77